

شناخت و بررسی مضامین و نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره شهر در استان ایلام

اکبر شریفی نیا^{۱*}، مجید ساریخانی^۲، عباس دولت یاری^۳، نعیمه قائمی^۴

۱. کارشناس ارشد باستان شناسی، گرایش دوره اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۲. عضو هیئت علمی گروه باستان شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران

۳. مدرس پژوهشی گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد دره شهر، ایران

۴. کارشناس ارشد باستان شناسی، گروه باستان شناسی، مؤسسه آموزش عالی گلستان، گرگان، ایران

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۸/۳، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۴/۱۱/۱۲)

چکیده

نقش مایه های تزیینی سنگ قبور، دریچه ای به دنیای افکار دینی و فرهنگی هر منطقه است. این پژوهش به واکاوی و تحلیل نقش مایه های سنگ قبور شهرستان دره شهر (قبرستان های مهدی صالح ماژین، ورکمره، کله جوب، قورقمرنگ، شیخ مکان و قبرستان باباسیفاالدین أرمو) پرداخته است. هدف اصلی این پژوهش، مطالعه نقوش تزیینی سنگ قبور قبرستان های شهرستان دره شهر است. این پژوهش، ضمن دسته بندی نقش مایه های تزیینی، به دنبال پاسخ گویی به این سؤال است که مضمون و محتوای نقوش تزیینی سنگ قبور قبرستان های مورد مطالعه در ارتباط با فضای اجتماعی و فرهنگی شهرستان دره شهر چگونه تبیین و تفسیر می شود؟ روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و همراه با مطالعات میدانی و کتابخانه ای است. نتایج پژوهش نشان می دهد نقوش تزیینی قبور زنان با مردان متفاوت بوده است و نقش مایه ها شامل مضامینی همچون شکار، مجالس هم نشینی، نشان دادن ابزار آلات روزمره زندگی (خنجر، تفرنگ، شانه، فیچی، آفتابه لگن و...) و نقوش مذهبی (کتیبه های مذهبی و نقوش مهر و تسبیح) هستند و تکرار و همانندی نقوش در تمامی قبرستان های مورد مطالعه، نشان دهنده الگویی مشخص و حاکم بر طراحی و تزیین سنگ قبور است و مضامین نقوش بازتاب زندگی عشایری بر آثار هنری و درون فضای دینی تشیع در منطقه است.

واژگان کلیدی

بررسی میدانی، دره شهر، سنگ قبور، نقوش تزیینی.

مقدمه

یکی از تفکرات اساسی آدمی از بدو هستی تا به امروز، مسئله مرگ و جهان پس از آن است. این بینش در تمامی جوامع، دارای مجموعه‌ای از نمودها و جلوه‌های گوناگون (از آیین‌ها، مراسم و سرودها گرفته تا خلق آثاری همچون مجسمه‌ها، نقاشی‌ها و آثار مصور) است. مزار و سنگ‌مزار، یکی از اجزای لاینفک این تفکر در همه جوامع است؛ زیرا توانسته است همچون ابزاری اساسی برای نمودهای عینی و معنوی آن به کار رود. سنگ از دیرباز در زندگی آدمی، چه در قالب منزلگاه و جایگاه سکونت و چه به‌عنوان ابزار و وسیله کار و چه در قالب هویتی مقدس و مذهبی، نقش مهمی ایفا کرده است (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۳).

سنگ قبور قبرستان‌های شهرستان دره‌شهر همچون سنگ قبور دیگر مراکز ایران (همچون سنگ‌قبور شهرستان آبدانان از استان ایلام)، مزین به نقوشی هستند که از متن و بطن تاریخ فرهنگی، اجتماعی و دینی مردمان این منطقه نشئت می‌گیرند. هدف اصلی این پژوهش، مطالعه نقوش تزئینی سنگ قبور قبرستان‌های شهرستان دره‌شهر برای

پاسخ‌گویی به سؤالات زیر است:

۱. چه نوع نقوش تزئینی روی سنگ قبور قبرستان‌های مورد مطالعه به کار رفته است؟
۲. این نقوش در فضای اجتماعی و فرهنگی شهرستان دره‌شهر چگونه تبیین و تفسیر می‌شود؟

ضرورت مطالعه و بررسی این آثار، علاوه بر توانایی بسیار زیاد چنین تزئیناتی در مطالعات مردم‌شناسی، ثبت و ضبط آن‌ها قبل از نابودی کامل آن‌ها است. مطالعه، درک و آگاهی از مضامین نهفته در این نقوش، مسیر نیل به ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و تفکرات بومیان منطقه را هموار ساخته است؛ به نحوی که پیامد آن می‌تواند آشنایی با فرهنگ و تمدن دیرینه مردمان منطقه مورد مطالعه و رسیدن به شناختی روشمند و علمی از آن‌ها باشد.

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و مطالعات آن به‌صورت میدانی (بازدید میدانی از گورستان‌های قدیمی شهرستان، عکس‌برداری، طراحی و...) و مطالعات کتابخانه‌ای به سرانجام رسیده است.

پیشینه پژوهش

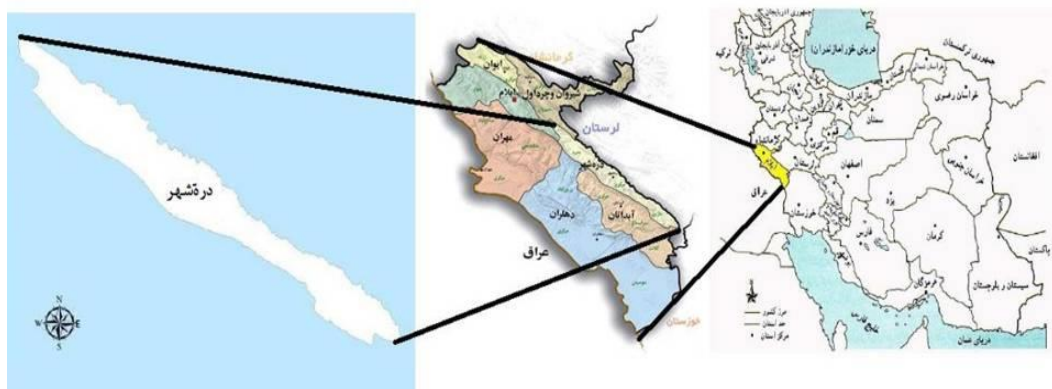
در مورد سنگ‌مزارها و نقوش تزئینی آن‌ها می‌توان به مطالعات زیر اشاره کرد: «آثار سنگی تمدن اسلامی در گورستان آرامنه تبریز» نوشته محمدباقر کبیرصابر (۱۳۹۱)، «مزار پیرمراد، منظر فرهنگی-آیینی شهرستان بانه» نوشته فرنوش مخلص و دیگران (۱۳۹۲)، «نشانه‌شناسی نقوش سنگ‌های قبرستان دارالسلام شیراز» نوشته جواد پویان و مژگان خلیلی (۱۳۸۹)، «سفیدچاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان» نوشته روجا علی‌نژاد (۱۳۹۳)، «بررسی سنگ‌نبشته‌های تاریخی شهرستان یزد (سنگ قبور قرون ۵ تا ۱۳) با تأکید بر ویژگی‌های گرافیکی آن» نوشته صداقت جباری کلخوران و محمدرضا خیبری (۱۳۸۹)، «سنگ‌مزارهای ایران» نوشته هوشنگ پورکریم (۱۳۴۲)، «سنگ‌مزارها از پنجره مردم‌شناسی هنر» نوشته پدرام خسرونژاد (۱۳۷۷)، «معرفی و بررسی باستان‌شناختی نقوش قبرها در گورستان‌های اسلامی بخش مرکزی شهرستان آبدانان» نوشته مهسا فیضی و دیگران (۱۳۹۲) و... . پژوهش حاضر، نقوش تزئینی سنگ قبور قبرستان‌های شهرستان

دره‌شهر را برای نخستین بار مورد مطالعه، تحلیل و واکاوی قرار داده است.

یافته‌های پژوهش

داده‌های مورد استناد این پژوهش در شهرستان دره‌شهر قرار گرفته‌اند. شهرستان دره‌شهر از توابع استان ایلام، در ۱۴۲ کیلومتری جنوب شرقی شهرستان ایلام و ۳۵ کیلومتری غرب شهرستان پل‌دختر به عرض و طول جغرافیایی ۳۳ درجه و ۷ دقیقه و ۴۷ درجه و ۲۱ دقیقه، در شرق ویرانه‌های شهر تاریخی سیمره بنا شده است (ساریخانی و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۶۳) (نقشه ۱).

تمامی قبرستان‌های مورد مطالعه، در مسیر جاده ارتباطی شهرستان دره‌شهر به شهرستان پل‌دختر (قبرستان‌های کله‌جوب، شیخ مکان، قور قمربگ، آرمو) و در مسیر جاده ارتباطی شهرستان پل‌دختر به استان اهواز، یعنی در بخش ماژین از توابع شهرستان دره‌شهر (قبرستان مهدی صالح، قبرستان ورکمره) قرار دارند (تصویر ۱).

نقشه ۱. موقعیت جغرافیایی شهرستان دره شهر

تصویر ۱. موقعیت جغرافیایی قبرستان‌های دره شهر
مأخذ: (Google earth)

روایت گرانه، بخش جدایی‌ناپذیر از آرامگاه‌ها، سنگ‌ها و لوح‌های قبور است (خسرو نژاد، ۱۳۷۷: ۲۴). با ظهور اسلام و اعتقاد به معاد و حیات اخروی، شیوه تدفین تغییر پیدا کرد. در این دوران اموات دفن می‌شدند؛ زیرا اعتقاد به روح معنوی و جدایی آن از کالبد جسمانی امری رایج بوده است. در قرن چهارم، برای بزرگداشت افراد، سنگ قبوری ساخته شده است تا یاد و خاطره آن‌ها برای بازماندگان باقی بماند. این سنگ قبور دارای مضامینی نظیر آیات قرآن (برای طلب بخشش روح متوفی)، نام و سال متوفی است و محتوای تزیینات آن‌ها ارتباط تنگاتنگی با شخصیت افراد دفن شده دارد (جباری کلخوران و خبیری، ۱۳۸۹: ۶۲).

تدفین و معماری وابسته به آن در ایران دارای سابقه‌ای دیرینه است؛ اما تاریخ دقیق استفاده از سنگ قبر برای شناسایی فرد مدفون در ایران امری نامشخص است و تا بعد از اسلام، هیچ سند و مدرکی دال بر چگونگی آغاز کار گذاشتن سنگ بر قبر وجود ندارد؛ اما انجام تدفین و گذاشتن سنگ بر قبر پس از چهل روز در فقه شیعه را می‌توان سرآغاز این سنت به حساب آورد (تناولی، ۱۳۸۸: ۷).

علل نام‌گذاری قبرستان‌های مورد مطالعه را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

۱. برخاسته از موقعیت جغرافیایی مکان قبرستان‌ها همچون قبرستان شیخ مکان (در روستای شیخ مکان)، قبرستان کله‌جوب (در روستای کله‌جوب)، قبرستان ورکمره (در منطقه جغرافیایی به نام ورکمره).
۲. برخاسته از اسامی خاص که نشان‌دهنده شخصیت و جایگاه اجتماعی فرد متوفی بوده همچون قبرستان قور قمریگ (قمریگ به گمان بسیار، شخصیتی با جایگاه اجتماعی بسیار زیاد بوده است).
۳. به دلیل قرارگیری در کنار اماکن دیگری همچون امامزاده بابا سیف‌الدین (قبرستان ارمو به نام قبرستان بابا سیف‌الدین) یا قبرستان مهدی صالح (قرارگیری در کنار بقعه مهدی صالح بنایی از دوره ایلخانی) است.

بحث

با استناد به شواهد باقی‌مانده از تمدن‌های کهن در مشرق‌زمین، شمایل‌نگاری و تصویرسازی آن هم به شیوه‌ای

سنگ قبور دره شهر در فاصله زمانی سال‌های ۱۳۰۲ تا ۱۳۸۶، تهیه و استفاده شده‌اند و گاهی به اشکال مستطیل، لوزی و گاهی در نمایی محراب‌مانند با تزئینات کنگره‌ای طراحی و تزئین شده‌اند (تصویر ۲).

برخی با سنگ یکپارچه تهیه و برخی دیگر سنگ زیرین را سنگ‌چین یا آجرچین، به صورت ساده یا دندان‌های (مثلثی) و سنگ بالای سر را با سنگ یکپارچه تهیه کرده‌اند. گاهی اطراف سنگ یکپارچه را نیز به صورت سنگ‌چین تزئین کرده‌اند (تصویر ۳).

نکته جالب توجه در این میان، وجود دو سنگ مزار برای هر متوفی است که یکی بر بالای سر و دیگری پایین پا به منظور شناسایی قبور در نظر گرفته شده است و معمولاً بر هر دو این سنگ قبور، نقوش و کتیبه‌هایی توسط هنرمند کنده‌کاری و نقش شده است (تصویر ۴).^۱

بر اساس مطالعات، هریک از این سنگ قبور، متناسب با شرایط فرهنگی، اجتماعی و دینی به نقوش تزئینی مزین شده‌اند. نقوش با مضامین دینی دارای کتیبه‌نگاری آیات قرآنی و احادیث الهی است و نقوش غیردینی، بیان‌کننده تفکرات شخصی متوفی، شغل، فرهنگ و طبقه اجتماعی وی بوده است که در قالب نقوش سمبلیک همچون نقوش حیوانی، هندسی، خوشنویسی و حتی نقوش انسانی به تصویر کشیده شده‌اند و ویژگی‌های عام سنگ‌مزارها حکایت از نحوه استقرار و شکل و پیکره آن‌ها، نوع حجاری و پرداخت سنگ، نوشتار و آرایش خطوط، نقوش و اشکال و مفاهیم نهفته در تصاویر دارد (خسرونژاد، ۱۳۷۷: ۲۴). در این پژوهش، نگارندگان تمرکز مطالعاتی خود را به نقوش، اشکال و مفاهیم نهفته در سنگ قبور قبرستان‌های قدیمی شهرستان دره شهر معطوف کرده‌اند تا بتوانند برگی از تاریخ نانوشته فرهنگی و هنری این منطقه را بررسی کنند.

تصویر ۲. نمونه‌هایی از اشکال مختلف سنگ قبور شهرستان دره شهر

تصویر ۳. نمونه‌هایی از قبور سنگ یا آجرچینی شده در قبرستان قورقمرگ

تصویر ۴. نمونه‌هایی از کاربرد دو سنگ مزار در قبرستان‌های دره‌شهر

گونه‌شناسی نقوش تزیینی سنگ قبور

دره‌شهر

مطالعه اولیه بر روی تزیینات سنگ قبور شهرستان دره‌شهر، نگارندگان را بر آن داشت که نقوش را در دو گونه مذهبی و غیرمذهبی تقسیم‌بندی و واکاوی کنند.

نقش‌مایه‌هایی با مضمون غیرمذهبی

نقوش غیرمذهبی شامل صحنه‌های شکار، نقش ابزارآلات روزمره و مهم زندگی و نقوش گیاهی هستند که در ادامه به آن‌ها پرداخته شده است.

مضمون شکار

در برخی از سنگ قبور شهرستان دره‌شهر، صحنه‌های شکار بارزترین نقوش تزیینی هستند. در این نقوش، تصاویر انسانی (تفنگ‌به‌دست) و حیوانی (اسب، بز کوهی و...) نقر شده‌اند و در تمامی آن‌ها شخصیت سوارکار یا پیاده، در حال تیراندازی و تعقیب‌و‌گریز بزهای کوهی است (تصویر ۶).

یکی از وجوه مهم سنگ قبور شهرستان دره‌شهر، کتیبه‌نگاری آن‌ها است. این ویژگی مهم را می‌توان از دو منظر کاربردی و تزیینی مورد مطالعه قرار داد. متن کتیبه‌ها غالباً عبارت‌اند از:

ذکر نام متوفی به خط نستعلیق و تاریخ فوت ایشان و اینکه فرزند چه کسی و از چه طایفه‌ای است.

و عباراتی به خط نستعلیق و با مضامینی همچون:

شهادتین «أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا

رَسُولُ اللَّهِ وَأَشْهَدُ أَنَّ عَلِيًّا وَلِيُّ اللَّهِ»؛

«هو الحی لایموت کل من علیها فان»؛

«هوالباقی»؛

«کل شی فان»؛

«جنت مکان»؛

«یا فاطمه الزهرا»؛

«انا لله و انا الیه راجعون».

تنها در یک مورد حاشیه قبر مزین به اشعاری با مضمون زیر است: «افسوس که روح در بدن نیست مرا، یک بلبل مست در چمن نیست مرا، یاران و برادران مرا یاد کنید، رفتم سفری که آمدن نیست مرا» (تصویر ۵).

تصویر ۵. نمونه‌ای از سنگ قبور شهرستان دره‌شهر مزین به کتیبه‌های دینی و ادبی

الف

ب

تصویر ۶. الف) نقش شکار در سنگ قبور شیخ‌مکان - ب) قبرستان مهدی صالح ماژین

که به نحوی ابزار و لوازم زندگی روزمره مردمان این منطقه را در گذشته به تصویر کشیده‌اند. نقوشی همچون قلیان، کرکیت (شانۀ قالبیافی)، شانۀ (یک‌طرفه و دوطرفه)، آفتابه‌لگن، سینی، کاسه، قیچی و قالی (تصویر ۸).

نقوش گیاهی

در برخی از سنگ قبور همچون قبرستان مهدی صالح ماژین و قبرستان قورقمریگ، تعدد و تکرار نقوش گیاهی سرو و درخت نخل مشاهده شد. این نقوش در ارتباط مستقیم با نقوش انسانی و حیوانی بر روی سنگ قبور نقر شده‌اند (تصویر ۹).

تصویر ۷. نقش شکار پلنگ و بزکوهی در قبرستان شیخ‌مکان

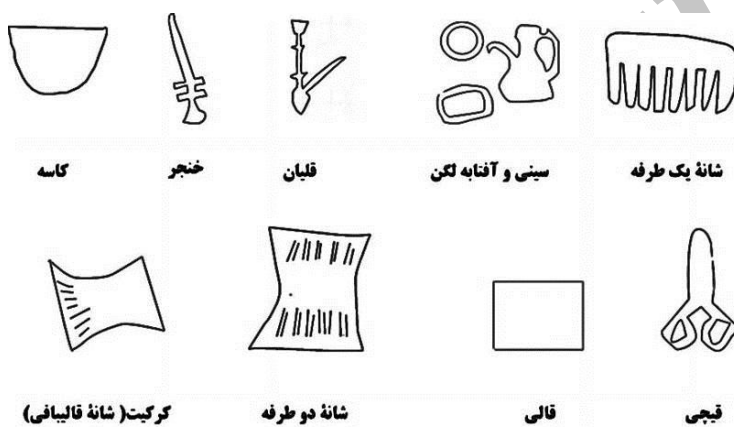
در نمونه‌ای در قبرستان شیخ‌مکان، تصویر مردی در حال مبارزه با پلنگ و شکار بزکوهی دیده می‌شود (تصویر ۷). نگارندگان در بررسی میدانی و مصاحبه شفاهی با بزرگان این روستا، چرایی نقر چنین نقشی را جویا شدند. نتایج مصاحبه بیان‌کننده این است که نقش، تصویر مردی است که در زمان زندگی خویش، در مبارزه با پلنگی موفق شده بود. به همین دلیل، بعد از مرگ ایشان، داستان قهرمانی وی بر روی سنگ قبرش تصویر شده و به یادگار مانده است.

ابزارآلات روزمره زندگی

اکثر سنگ قبور شهرستان دره‌شهر، مزین به نقوشی هستند

تصویر ۸. نمونه‌ای از قبور مورد مطالعه با نقوش ابزار آلات روزمره زندگی

تصویر ۹. لوازم و ابزار زندگی روزمره نقش شده بر سنگ قبور شهرستان دره شهر

تصویر ۱۰. سنگ قبور با نقوش درختان نخل و سرو

در قسمت میانی فعالیت روزمره (کشیدن قلیان و آفتابه‌لگن و یک نفر را احتمالاً در حال دوشیدن شیر) و در قسمت پایین، تصویر سه نفر را در کنار درخت نخل نشان می‌دهد. در توضیح این نقش باید افزود همانند نقوش ایران باستان (دیهم‌بخشی)، یک نفر ایستاده در کنار درخت نخل، حلقه‌ای دندان‌دار را به دو نفر دیگر تقدیم می‌کند (تصویر ۱۲).

نقوش مذهبی

یکی از نقوش تقریباً ثابت در تمامی سنگ قبر شهرستان دره‌شهر، نقوش مذهبی است. این نقوش به اشکالی همچون مهر و تسبیح بر سنگ‌قبور نقر شده‌اند (تصویر ۱۳).

نقوش هم‌نشینی و نقوش ترکیبی

در یکی از سنگ قبر قبرستان مهدی صالح ماژین، صحنه‌ای نقر شده است که احتمالاً بیان‌کننده جلسه‌ای یا نشستی (بیش از شش نفر) در محضر شخصیتی برجسته و بزرگ است (تصویر ۱۱). این افراد در سایه درخت نخلی ایستاده‌اند و تفنگ یا وسیله‌ای را بر شانه خود حمل می‌کنند و فرد متشخص جلسه بر روی سکو یا قالی در حال کشیدن قلیان است و در گوشه سمت راست این تصویر، یک آفتابه‌لگن هم نقر شده است.

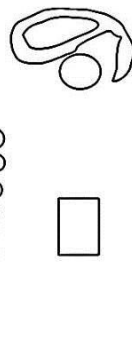
در یک نمونه از سنگ قبر در قبرستان قورقمرنگ، سه صحنه به تصویر کشیده شده است. در قسمت بالا نقش شکار،

تصویر ۱۱. سنگ قبر با نقش هم‌نشینی و جلسه در قبرستان مهدی صالح ماژین

تصویر ۱۲. سنگ قبری در قبرستان قورقمرنگ با نقوش ترکیبی

تصویر ۱۳. نمونه‌ای از سنگ‌قبور با طرح مهر و تسبیح

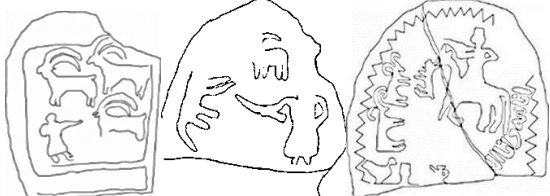
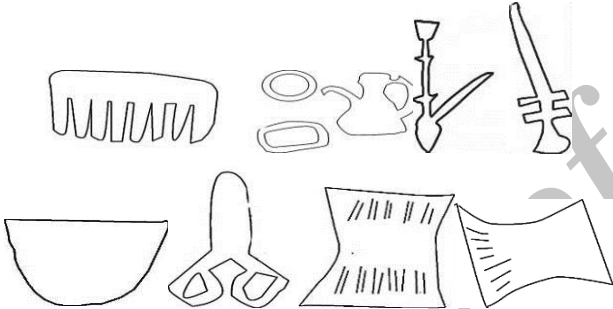
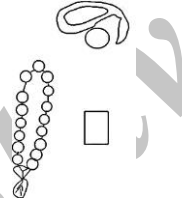

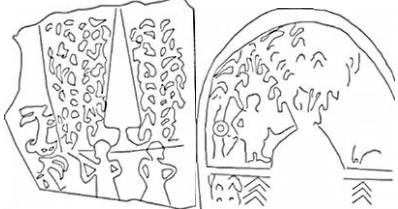

تحلیل

مختلفی همچون نقوش با مضمون شکار، هم‌نشینی و مجالست، نقوش با تصاویری از ابزارآلات روزمره زندگی، نقوش دینی و نقوش با تصاویر گیاهان خاص^۲ و نقوش ترکیبی تقسیم‌بندی کرد (جدول ۱).

در بررسی و مطالعه تزیینات سنگ قبور شهرستان دره‌شهر، تأثیر فرهنگ و آداب و سنن عشایری در سایه تعالیم دینی کاملاً قابل مشاهده و ملموس است. همان‌گونه که مطرح شد، تزیینات سنگ قبور را می‌توان در دسته‌بندی‌های

جدول ۱. نقوش تزیینی سنگ قبور شهرستان دره‌شهر

	<p>شکار</p>
	<p>ابزارآلات روزمره زندگی</p>
	<p>نقوش دینی</p>
	<p>نقوش با مضمون هم‌نشینی و مجالست</p>
	<p>نقوش گیاهی</p>
	<p>نقوش ترکیبی</p>

و تیراندازی از جمله آرزو و آمالی بود که داشتن آن، در بین مردمان عشایری از وجه امتیاز بسیاری محسوب می‌شد.

ابزار آلات مهم در زندگی عشایری

برای گذراندن روزگار عشایری و تأمین بسیاری از نیازمندی‌های شخصی و اجتماعی، ابزار و وسایلی لازم بود. برای زنان ابزاری همچون، قیچی، کرکیت (شانه قالی‌بافی) برای بافتن قالی (تصویر ۱۴)، شانه دوطرفه و... و برای مردان قلیان، شانه یک‌طرفه و خنجر و... مورد نیاز بود. بعضی از ابزار آلات همچون سینی، آفتابه‌لگن و قلیان را باید از وسایل و ابزار مهم زندگی عشایری منطقه در نظر گرفت. در مراسم مهمی همچون مجالس و میهمانی‌ها و... و حتی در زندگی شخصی، کشیدن قلیان و پذیرایی از میهمانان به صورت شستن دستان او قبل از خوردن غذا با آفتابه‌لگن و سینی و کاسه، تعارف قلیان و کشیدن آن از رسوم مهم عشایری در زمینه احترام به میهمانان بود. نمونه‌هایی از آفتابه‌لگن‌ها را می‌توان در موزه باستان‌شناسی دره‌شهر نیز مشاهده کرد (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۴. کرکیت یا شانه قالیبافی
مأخذ: بختیاری و امیری، ۱۳۸۳: ۲۷

تصویر ۱۵. آفتابه‌لگن‌های موجود در موزه باستان‌شناسی دره‌شهر

دارای شأن و جایگاه اجتماعی بوده‌اند. بنابراین، کشیدن قلیان و داشتن خنجر یا حتی تفنگ را بر خود واجب می‌دانستند.

نگارندگان با انجام مطالعات میدانی مبتنی بر مصاحبه با بزرگان و ریش‌سفیدان منطقه (در یک هم‌نشینی و ترکیب نقوش تزئینی سنگ‌قبور با یکدیگر) توانستند به نتایجی از آداب و رسوم عشایری منطقه به شرح زیر دست یابند:

فرهنگ شکار بین مردمان عشایر

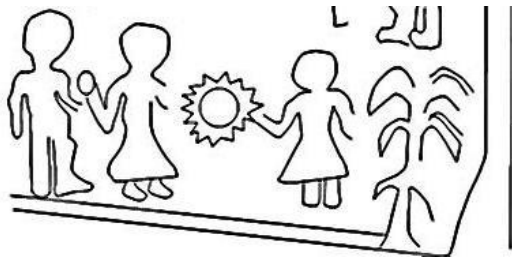
فرهنگ و آداب و رسوم عشایری که ارتباط مستقیم میان طبیعت و انسان را نشان می‌دهد، شکار و متعاقب آن سوارکاری و تیراندازی، امری مهم و حیاتی تلقی می‌شد. در این میان، تنها حیوان قابل استفاده و مناسب برای نیل به اهدافی همچون شکار، اسب بود. بزکوهی یا کل (در زبان لکی یا لری)، بیشترین گونه حیوانی در دامنه‌های کبیرکوه و گواراترین غذای مردمان عشایری محسوب می‌شد. شجاعت از جمله دیگر ویژگی‌های یک شخص عشایری است. نبرد با حیوانات وحشی و شکار آن‌ها از جمله پلنگ، گرگ و... امتیازی دوچندان بیشتر نسبت به شکار بزکوهی با تفنگ داشت. بنابراین، شکار و توانمندی‌هایی همچون اسب‌سواری

در تزئین سنگ‌قبور برخی از زنان منطقه، تصویر قلیان یا خنجر دیده می‌شود. نتیجه مصاحبه‌های محلی نشان داد که زنان صاحب‌قبور، به اصطلاح محلی، از «شیرزنانی» بوده‌اند که در فرهنگ عشایری مردسالار، به اندازه مردان

به تصویر کشیدن آن را می‌توان دلیلی بر اهمیت موضوع در لایه‌های مختلف فرهنگی و تمدنی آن منطقه در نظر گرفت. نگارندگان اهمیت به تصویر کشیدن مضامین دینی تشیع دوازده‌امامی را در مصاحبه‌های حضوری با بزرگان و ریش‌سفیدان منطقه کاملاً درک کردند.

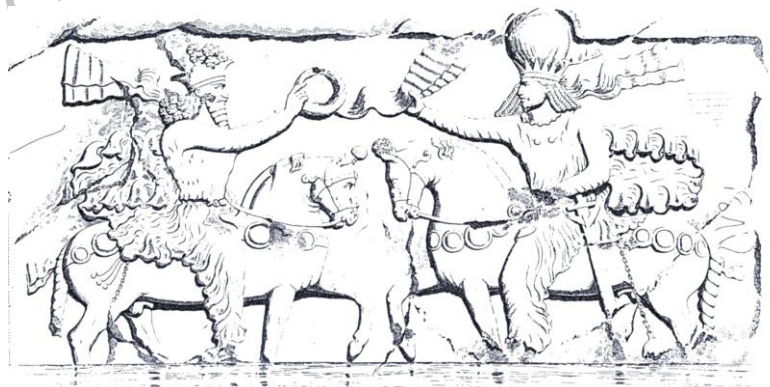
انتقال فرهنگ بومی به نسل‌های آینده

در قبرستان قورقمرنگ، تصویری مشاهده شد که صحنه‌ای از اهدای یک حلقه را نشان می‌دهد. در این تصویر، در کنار درخت نخل، یک نفر یک حلقه‌ مزین به تزیینات دندان‌های شکل را به دو نفر تقدیم می‌کند که پوشش آن‌ها به صورت زنانه (با لباس بلند) و مردانه است و داستان همدیگر را نگه داشته‌اند (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶. صحنه اهدا و تقدیم در قبرستان قورقمرنگ

در ایران باستان به‌ویژه دوره ساسانیان، دیهیم و دیهیم‌بخشی یکی از لوازم و نشانه‌های شهریاری بوده است. دیهیم مرکب از حلقه‌ای مدور با دو روبان موج است که گاهی بر گردن فرمانروا به صورت طوق روبان‌دار یا بدون آن، قابل رؤیت است (آورزمانی، ۱۳۹۲: ۳۶) (تصویر ۱۷). بنابراین، می‌توان برای نقش فوق، پیش‌زمینه تاریخی و تمدنی قائل گردید.

تصویر ۱۷. تاجگیری بهرام اول از اهورامزدا، تنگ چوگان، بیشاپور، استان فارس

مأخذ: آورزمانی، ۱۳۹۲: ۳۷

نقوش نمادین سرو و درخت خرما

در فرهنگ پارسی، صفات بسیاری از قبیل راستین، بلند، سرکش، جوان، پایدار و قامت معشوق برای آن وصف گشته است. از موارد دیگری که در میان اقوام مختلف به چشم می‌خورد، ارتباط آن یعنی درخت زندگی با مفهوم مرگ است. سرو با این مفهوم بسیار درگیر و مرتبط بوده و از این درخت در گورستان‌ها و بر سر قبرها بسیار استفاده می‌گردیده است (علی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۵۴). در کشورهای مختلف نظیر ایران، ترکیه و... مشاهده می‌گردد که بر سر گورها و مزارها، سرو کاشته یا نخل را که نشانی از تابوت امام حسین (ع) بوده با بوته‌ها و چوب درخت سرو ساخته و این نشانی از ارتباط این درخت با نقیض آن یعنی مرگ است (یاحقی، ۱۳۸۸: ۴۶۱-۴۵۹). درخت سرو در عین حال، مظهری است از جنبه مثبت و مفرح روح و زندگی مذهبی. از این روست که مکان‌های مقدس ایران با درخت سرو احاطه شده‌اند (علی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۵۴). همین معانی و مفاهیم الهی را می‌توان برای درخت نخل هم در نظر گرفت: «فیهما فَاكِهَةٌ وَ نَخْلٌ وَ رَمَانٌ»^۲: در آن‌ها میوه‌های فراوان و درخت خرما و انار است.

فرهنگ دینی مردمان منطقه دره شهر

قرارگیری کتیبه‌هایی با مضمون دینی همچون «أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَ أَشْهَدُ أَنَّ عَلِيًّا وَلِيَّ اللَّهِ»، «هو الحی لایموت کل من علیها فان»، «هو الباقی»، «کل شی فان»، «جنت مکان»، «یا فاطمه الزهرا»، «انا لله و انا الیه راجعون»، در کنار نقوش تصویری مهر و تسبیح (ارائه شده در تصاویر فوق)، نقش دین تشیع و اهمیت آن را بین مردمان این منطقه نشان می‌دهد. اصولاً حضور یک تفکر در زندگی اجتماعی و فرهنگی مردم یک منطقه و

نگارندگان، تقدیم حلقه دنداندار، تقدیم فرهنگ ایلی و عشایری به مرد و زنی است که می‌توان آن‌ها را نمایندگان یک طایفه در نظر گرفت. فرهنگ شکار، کشیدن قلیان و استفاده از آفتابه‌لگن و دوشیدن شیر حیوانات اهلی که در بخش‌های فوق به آن پرداخته شد، از ویژگی‌های مهم زنان و مردان ایلی و عشایری است که متناسب با نوع جنسیت آن‌ها متفاوت بود.

در نقوش ترکیبی سنگ قبر قبرستان قورق‌مریگ سه تصویر دیده می‌شود (تصویر ۱۳). یک تصویر، نقش شکار و تصویر میانی کشیدن قلیان، آفتابه‌لگن و دوشیدن شیر از یک حیوان (به علت مشخص نبودن تصویر حیوان به درستی و به دلیل طرز نشستن شخص و کاسه مقابل او می‌توان آن را صحنه‌ای از دوشیدن شیر در نظر گرفت) را نشان می‌دهد. تصویر سوم، همان صحنه تقدیم و اهدا است. به نظر

نتیجه

شستن دست و صورت میهمان با آفتابه‌لگن، تهیه قلیان و ... هنرمند با این روش و در حجم کم سطوح سنگ قبور، به بازگویی تصویری از مهم‌ترین ویژگی‌های فرهنگ عشایری حاکم بر منطقه پرداخته است.

تأثیر فرهنگ دینی (جملات دینی و نقوش با مضمون دینی نیز همان‌گونه که در متن به آن پرداخته شد)، در تزیین آثار مورد مطالعه نیز کاملاً ملموس و قابل مشاهده و بررسی است. در نهایت، وجود چنین گنجینه مذهبی و هنری در این شهرستان، نشان از توجه ویژه بومیان منطقه به حفظ آیین تدفین و گرامی‌داشتن یاد عزیزانشان دارد که با کمک‌گرفتن از نقوش سمبلیک و زیبا و ثبت آن‌ها روی سنگ قبور، تأکید مؤکدی بر این امر داشته‌اند. با این حال، امروزه به دلیل دفن مردگان جدید در این گورستان‌ها و رعایت نکردن حقوق میراث فرهنگی و سهل‌انگاری در حفاظت از این آثار، سنگ‌مزارها و فرهنگ تدفین این منطقه رو به نابودی و فراموشی است.

آنچه بیان شد، نتیجه ضرورت مطالعه تزیینات سنگ‌قبور شهرستان دره‌شهر بود. به درستی که مطالعه چنین آثار مهجوری از نگاه پژوهشگران، راه‌گشای فهم بهتر فرهنگ بومی و محلی حاکم بر این مناطق است. یکی از نکات بسیار جالب‌توجه در بررسی و شناخت تزیینات آثار مورد مطالعه، تفکیک جنسیتی است که می‌توان آن را بر اساس نوع نقوش تزیینی به درستی دریافت.

قبور زنان مزین به نقوشی همچون فیچی، شانه دوطرفه، کرکیت (شانه قالیبافی) و قبور مردان مزین به تصاویر شکار، شانه یک‌طرفه، خنجر یا شمشیر است. استثنائاتی در این میان در تزیین سنگ قبور و نقوش آن دیده می‌شود که آن را می‌توان وابسته به جایگاه اجتماعی شخص متوفی در نظر گرفت. علاوه بر این نکته، هنرمند تلاش کرده است نقوشی را به کار ببرد که نمایانگر ویژگی‌های مورد پسند زنان و مردان عشایری منطقه بوده است؛ ویژگی‌هایی نظیر شکار، قالی‌بافی، میهمان‌نوازی و مراسم مربوط به مجالس همچون

پی‌نوشت‌ها

- پورکریم، هوشنگ (۱۳۴۲)، سنگ مزارهای ایران، هنر و مردم، دوره جدید، شماره ۱۲، صص ۳۱-۳۹.
- پویان، جواد و خلیلی، مزگان (۱۳۸۹)، نشانه‌شناسی نقوش سنگ‌قبورهای قبرستان دارالسلام شیراز، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۴، صص ۹۸-۱۰۷.
- تناولی، پرویز (۱۳۸۸)، سنگ‌قبر، نشر بنگاه، تهران.
- جباری کلخوران، صداقت، خبیری، محمدرضا، (۱۳۸۹)، بررسی سنگ‌نبشته‌های تاریخی شهرستان یزد (سنگ قبور قرون ۵ تا ۱۳ هجری) با تأکید بر ویژگی‌های گرافیکی آن، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۵، صص ۷۲-۶۰.
- خسرونژاد، پدram، (۱۳۷۷)، سنگ مزارها از پنجره مردم‌شناسی هنر، کتاب ماه هنر، شماره ۱، صص ۲۶-۲۳.
- ساریخانی، مجید؛ شریفی‌نیا، اکبر و قنبری، ندا (۱۳۹۱)، نگاهی نو به قلعه میرغلام هاشمی، با توجه به عناصر سازنده بنا (قلعه یا کاروانسرا)، دو فصلنامه نامه باستان‌شناسی، شماره ۲، صص ۱۷۳-۱۶۱.

- متأسفانه بر اثر گسترش قبرستان و ایجاد سنگ قبوری با سبک جدید و متفاوت با فرهنگ حاکم بر منطقه از گذشته، شاهد تخریب این آثار و بی‌توجهی به آن‌ها به لحاظ مطالعات فرهنگی و هنری هستیم.
- اصطلاح خاص را تنها به این دلیل به کار برده‌ایم که تنها نقوش سرو و نخل در تزیین این سنگ قبور به کار رفته است.
- الرحمن ۶۸.

منابع

- آورزمائی، فریدون (۱۳۹۲)، رازگشایی نمادهای آیینی در پوشش شهریاران ساسانی، فصلنامه هنر و تمدن شرق، سال اول، شماره اول، صص ۴۲-۳۳.
- بختیاری، حمید و امیری، بهزاد (۱۳۸۳)، گلیم نقش برجسته ایلام، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی شهید بهشتی و ایلام، ایلام.

کبیرصابر، محمدباقر (۱۳۹۱)، آثار سنگی تمدن اسلامی در گورستان
ارامنه تبریز- ریشه‌یابی و تبیین دلایل وجودی، *باغ نظر*، شماره ۲۳،
صص ۷۵-۸۲.

مخلص، فرنوش؛ فرزین، احمدعلی و جواد، شهره (۱۳۹۲)، مزار
پیرمراد، منظر فرهنگی- آیینی شهرستان بانه، *باغ نظر*، دوره ۱۰،
شماره ۲۴، صص ۲۷-۳۸.

یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۸)، *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات
فارسی، فرهنگ معاصر*، تهران.

علی‌نژاد، روجا (۱۳۹۳)، سفید چاه، نمایه‌ای فراتر از یک گورستان
شناخت و بررسی مضامین و نقوش تصویری گورستان سفید چاه،
نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، دوره ۱۹، شماره ۲،
صص ۴۹-۵۶.

فیضی، مهسا و فیضی، نسیم (۱۳۹۲)، معرفی و بررسی باستان‌شناختی
نقوش قبرها در گورستان‌های اسلامی بخش مرکزی شهرستان
آبدانان، *فصلنامه فرهنگ ایلام*، دوره ۱۴، شماره ۴۰ و ۴۱، صص
۴۷-۶۷.

Archive of SID